

ДИСКУРС И СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ В КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯТА НА ИНТЕЛИГЕНТНОСТТА

Георги Бяндов

DISCOURS AND MODERN TENDENCIES IN THE CONCEPTUALISATION OF INTELLIGENCE

Georgi Byandov

Abstract: In this work, on the the background of diachronic discourse on development of the concept of intelligence with an emphasis on methodological characteristics and problematic points, is represented the current trend of development of this concept with great practical value, are shown different paradigmatic solutions and open debates.

Key words: multiple intelligence, social intelligence, emotional intelligence, spiritual intelligence, cultural intelligence, practical intelligence

Като конструкт, загатнат от пионерите Ескирол и Сеген поначало с претенцията – но и със съзнанието за ограничеността на обхвата му – да служи за измервателни цели спрямо рефлексивните качества на човешката психика, после предложен и експериментиран с романтична експанзивност, крайно ненадежни резултати и практически нулева предиктивност от Фр. Галтън, Дж. Кетъл, Ебингхауз и Милър, въведен масово в практиката от А.Бине и Т. Симон отначало с хуманната задача да проверява училищната готовност, окончателно формулиран технически от В. Щерн и от Търмън (като отношение на умствена и хронологична възраст при първия и като тестово установена позиция в съответен интервал върху кривата на статистическо разпределение при втория), и едновременно превърнат в инструмент за масово напълно нехуманно стигматизиране и травмиране на хиляди млади хора, а в последните десетилетия – обект на почти ренесансово преформулиране с откриването на нейната множественост и на специфичните локуси на приложение, „домени на дейността” от Хауърд Гарднър – всичко това е понятието „интелигентност”, в историческия дискурс на което може би най-пълно се отразява смяната на психологическите парадигми и акцентите на

социалните ценности в географския ареал, където е прилагано и се прилага тестването му. Качество на психиката, привидно очевидно и интуитивно ясно, което в интерпретацията и контекста създава с употребата си повече затруднения, отколкото еднозначна практически приложима информация, но не престава да изкушава психометриците да го усъвършенстват, екстраполират и измерват. Необходимо е това, че на психологически език превежда социално значимото непрофесионално понятие „умност“, но и разнолико поради факта, че самата идея за „умност“ е социокултурно вариативна и ситуативно относителна. Komplцирано и като обект на емпирично изследване и научна рефлексия, и като критерии за конструктивна валидност, следователно – и като претенция за създаване на работеща методика за измерване, а – съвсем не на последно място – и като предпоставка за грешки при практическото му приложение. И едновременно – мотивиращо социалния психолог (защото интелигентността е именно социално-психологическо явление!) – да търси пълния спектър на индивидуално-психологическите структури и отношения, с които е свързано, и техните комплексни проявления.

Сравнително изчерпателна дефиниция за интелигентност с отчитане на съвременните представи, възпътени в многобройни публикации по темата, може да бъде следната: **„Интелигентността е способност на личността, удовлетворявайки в относителен емоционален комфорт установените социални ценности, да функционира целенасочено и ефективно, като разбира ситуации и решава проблеми на адаптацията си и акомодацията на средата посредством символни абстракции, структурирани чрез персонални стратегии, съответстващи на уникалните ѝ опит и онтогенетични дадености и наличните информационни ресурси“**.

Един поглед върху историята на проверката за умствената пригодност, правена в древността, потвърждава разнопосочността на обема на понятието „интелигентност“: в келтската традиция се говори за 40 нейни разновидности, в индийския епос – за 10-те „глави на Равана“, а в китайската политарна държава само 5 на 10 000 души са издържали изпита за управник – мандарин, полагайки изпити по трудовете на Кунцзъ, поезия, рисуване, музика и калиграфия; в Африка

задължителни елементи на общественозначимата „умност” са познаването на най-фините ботанически вариации на флората и заедно с това – социалната грижовност, а при латиноамериканците за интелигентен се счита човек, който умее да решава проблеми съвместно с другите хора от общността; поантата поставя ироничната „дефиниция” на самия Бине и на Боринг: „Интелект е това, което създадените тестове мерят”. Показателен е опитът с идентично допитване – фактически лонгитудно – до две групи от специалисти, съответно през 1921 г. и 1986 г., с изискване да дефинират необходимите аспекти на интелигентността, и те дават множество отговори, повтарящо се гравитиращи около:

1. Способността за адаптиране към околната среда
2. Способността да се учи от опита
3. Целенасочеността на поведението
4. Метапознанието (като яснота за трудност на задачата, разграничаване на познати от непознати ситуации и създаване на познателни стратегии)
5. Гъвкавостта и бързината на интелектуалните процеси и прогнозирането на трудност
6. Развиващите се експертни познания
7. Въпреки ожесточения дебат и категоричното несъгласие на изтъкнати специалисти по тази проблематика от ранга на Х. Гарднър, все пак преобладава разбирането, че интелигентността е квантифицируем конструкт (по същество възражението на Гарднър е повече по въпроса за **тестовата** ѝ измеримост по утвърдената практика за измерване на IQ).

Създаването на теория на интелигентността практически се осъществява по няколко паралелни пътя:

1. Подбор (силно отразяващ авторовите виждания и водещите психологически парадигми) на значими рефлексивни качества, създаване на подходящ измерителен инструментариум, разработване на емпирична процедура, апробиране на инструментариума и преценка на конструкта.

2. Проучване на практическите потребности за рефлексивни способности в различни дидактически, професионални и културални ситуации.

3. Исторически и антропологически изследвания.

Свеждането на теоретичните изследвания само до първия или ограничаването до първия и втория подходи предпоставят едностранчивост или предвзетост на теорията и поява – рано или късно – на ограниченост в практическите ѝ приложения, и този проблем в историята на психологията на интелигентността не остава само в потенциален вид, а има съществени негативни последици в практиката, както в педагогическата, така и в подбора на професионални кадри, а също в обществено значими интерпретации на резултатите от масовото тестване (като въпросите за социалната пригодност на различните раси и етнически групи).

В концепциите и дефинициите за интелигентността отчетливо се различават и се синтезират кристализираните приноси на водещите по времето на изследването на определени нейни аспекти психологически парадигми. Например, в най-ранните опити за инструментализиране изучаването на рефлексивните способности чрез изучаване различителната способност или времето за реакция – тези на Галтън и Кетъл – прозира елементализмът, в проучванията на Ебингхауз и Милър на способностите за аритметични действия, за запаметяване на материал, за завършване на изречения и за аналогии – функционализмът. Психодинамизмът остава встрани исторически при масовото внедряване на тестовете за IQ (като въпрос за адекватното отражение на Реалността и отчасти на Свръхаза от Аза), но се включва триумфално в концептуализацията на емоционалната и социалната интелигентност, обяснявайки чрез проекция и идентификация механизмите на емпатията. Бихейвиоризмът и когнитивизмът са в основата съответно на процедурата и идейния проект на класическата IQ, но и на аспектите (извън мотивационните) по обработката на информация при нововъведените типове интелигентност, за които ще стане дума по-долу. Емоционалната, социалната, културалната, духовната интелигентности пък са конструкти, повлияни от хуманизма, интеракционизма и трансперсонализма. Един кратък дискурс сред различните модели и практическите им реализации извежда основните тенденции в концептуализацията на понятието „интелигентност“: всеобхватност, йерархизиране, търсене на функционално единство, многопосочност (може би в известни случаи недостатъчно обосно-

вана) и най-вече практическа ефективност, индивидуална и ситуационна релевантност, които се постигат с прехвърляне на парадигмалните ограничения, не без данък на известен еkleктизъм. С почит към революционната идея за множествената интелигентност на Х. Гарднър (впрочем, самият той останал на когнитивистки позиции) и с разбиране за неизбежния при всяка научна революция (знак за каквато е плурализъмът в концепциите за интелигентността сега), негативизъм към предшестващите теории и практики, не можем да не отдадем, преди да започнем прегледа на съвременните идеи, заслужено внимание на достиженията в теориите и практиките на класическия, „интелектуалния“ IQ, поне заради методологичната значимост на изминатия път. Още първият масов тест за интелигентност в оригиналния му вид и в следващите доразработки, чиито автори, Бине и Търмън, преодоляват дотогавашните психометрични импровизации чрез ползотворната идея да се тестват по-сложни психични функции (при които индивидуалните показатели са по-отчетливо различаващи се), впечатлява с широкия обхват на измерваните рефлексивни качества, постулирани като значими:

- способности за манипулиране и перцепция (с измерване на перцептивното различаване, зрително-мануална координация, зрително разпознаване и разбиране на инструкция)

- кратковременна памет (за цифри, за изречения, за визуални обекти)

- пространствена ориентация и фигурно-абстрактни разсъждения

- количествени разсъждения (с числови серии и словесни математически задачи)

- вербални разсъждения (с речник, обяснения, откриване на абсурди и извличане на абстрактни отношения)

- интерпретация на ситуации и сюжети

- знания за социалните норми и обща осведоменост,

и заедно с това носи известно сходство със схемата на множествената интелигентност по Гарднър (доказателство за научна добросъвестност и за евристична прозорливост). В следващия хронологично модел, залегнал в основата на теста на Векслер, се декларира идеята, че интелектът е глобална способност, проява на личността в нейната

цялост, затова при тестирането трябва да се определят и „интелектуалните”, и „неинтелектуалните” фактори:

- перцептивна организация
- вербално разбиране
- памет и концентрация
- осведоменост и насоченост
- скорост на обработка на информацията (в последния вариант на теста),

реализирани съответно в субтестове за зрително-двигателни навици – „шифроване”, зрително възприятие и наблюдателност, синтез и сензорно-моторна координация, логическо подреждане, фигурен синтез, повторение на редици, откриване на сходства, числови операции, речник, обяснения на думи, обща осведоменост, обща разбираемост. В близкия модел на Р. Амтауер интелектът се разбира като подструктура на цялостната личност и самият е структурирана цялост от способности, проявяващи се в съответни дейности, структурирани в „доминиращи центрове на дейност” – вербална, математико-пространствена и паметова (тук не може да не се забележи връзката пак с модела на Гарднър в идеята за „дейностните домени”). По-силното прецизиране на интелектуалните задачи около логическите функции (умение за индуктивно съждение, способност за абстракция, откриване на връзки и отношения, класификация, аритметични способности и математическо индуктивно мислене, пространствено въображение, откриване на интересни черти и запаметяване) е съчетано с отстъпление по отношение на неинтелектуалните характеристики.

Четири дебата, с известна връзка помежду им, бележат широкото прилагане на IQ-психометрията и трасират пътя за новите концептуални решения: за социокултурната инвариантност на IQ, за расовата и генетична детерминираност, за биопсихичната структура на интелекта и за практическата полза от тестирането. Парадоксалното по първия е, че, за да се удовлетвори изискването за по-широка етнокултурна приложимост на IQ-тестовите, се посяга на вербалната им част и на математическата за сметка на образната – реализирано в матриците на Рейвън, но това е фактическа подмяна на имплицитната дефиниция за интелигентност, без при това да се достигне и въпросната инвариантност. Този дебат е тясно съчетан с

втория (актуализирани са от скандално регистрираните факти, че при масово тестване през 20-те и 30-те чернокожите в САЩ и дори белите имигранти показвали средно с 15 пункта по-нисък IQ, същевременно осиновени от бели чернокожи деца имали с 5 пункта по-висок резултат от белите; на армейските Алфа и Бета тестове постъпващите в американската армия млади фермери демонстрирали умствена възраст на деца; на многобройните хитроумни проучвания с осиновени деца и особено с еднородни близнаци, при които обикновено на съществените аргументи в полза на тезата за унаследяването се появяват точно толкова съществени контрааргументи в полза на алтернативната, и на твърде любопитните скорошни лонгитудни изследвания на половите интелектуални различия в променящото се по посока на пълно изравняване на технологичните изисквания към двата пола постиндустриално общество, които разклащат и почти общоприетата теза за доказана полова диференциация по отношение на вербални и пространствени способности). Няма как да е иначе, защото расовите и изобщо биологичните психични детерминанти онтогенетично и филогенетично се проявяват в конкретни социокултурни среди и обратното, социокултурните среди моделират ситуативните им прояви, например и в най-шумно декларирано и юридически регламентирано антисексистко общество на ниво семейна диада или като родителска роля жената и мъжът демонстрират диференцирани адаптивни умения, модифицирани от културния модел – и това не зависи от политкоректността на изследователя. Впрочем, темата за администрирането, финансирането на изследванията и индиректната цензура на научната общност и произтичащата от нея автоцензура също присъства като сянка в тези дебати, комплицирайки още повече проблематиката.

Не могат да се подминат сравнително новите – но също не безспорни – резултати в изследванията на неврофизиологията на интелекта, основани на напредъка на техниката за изследване на мозъка и нервната система (ехография, рентгенова и позитрон-емисионна томография, изследвания чрез ядрено-магнитен резонанс, проследяване метаболизма в мозъчната тъкан на глюкозата, новите методи за сондиране и мозъчна стимулация). Основните направления на изследванията са по отношение на проявите на IQ при измерване

мозъчната активност при определени стимули, корелация между IQ и скоростта на проводимост на нервните импулси, по-обща програма за изследване с нови технически средства на връзката между интелигентността и времето за нервна преработка на информация (преглед, разделяне на внимание, време за избор на реакция, скорост на лексикален достъп), откритите значима корелации (без каузални изводи!) IQ – обем на мозъка и съществената връзка между IQ и работната памет, изследванията по икономичността на мисленето, показващи, че ефективността на мислене зависи от субективната трудност на задачата и по-добрата способност за метапознавателно организиране чрез дясната хемисфера. Важен резултат по темата е изводът на скоро разработената париетално-фронтална интегративна теория, че интелигентността е проява на съществената връзка между дейността на Бродмановите полета, префронталната кора, париетални дялове, предния цингулярен и части от темпоралния и окципиталния дялове. Изследванията на неврофизиологията на половите аспекти на интелигентността среща специфично затруднение поради споменатата по-горе криворазбрана коректност: в апробирания стимулен материал предварително са изхвърлени въпросите, които могат да се свържат с даване на предимство на даден пол. Изследванията на възрастовата динамика на IQ като част от биопсихичната тема дават възможност да се направят следните изводи: с възрастта, особено над 45 години, намаляват скоростта на мисловните процеси заради проблеми с първоначалното кодиране на информацията, извличането ѝ и по-малко, заради опосредстваното със стратегии за повтаряне дългосрочно съхранение; намаляват слуховата и работната памет и като цяло флуидната интелигентност, но тези регресивни тенденции добре се компенсират от силна мотивация, внимание и упорство, прилагане на успешни стратегии и експертни знания, по-ефективно себенаблюдаване. (Вижда се, че всъщност IQ с възрастта като че ли се компенсира с „друго Q“.) Може би именно защото третият дебат – става дума за спора между пуристичната и плуралистичната теории и изведените от тях модели на общата структура на IQ-интелигентността, привидно социално индиферентен и теоретичен – е встрани от предизвиканото от обществения извъннаучен интерес комплициране, затова при него има най-съществени научни и приложни постижения,

очертаващи общи тенденции, но със сигурност не и консенсус. Именно на него най-много дължим и съвременното състояние на теориите за интелигентността. И тук проблематизирането тръгва от биопсихичния детерминизъм на хипотетичния g-фактор по Ч. Спийърмън – обща, проникваща във всички тестови отговори детерминанта, въведена от Спийърмън, за да обясни корелацията на постиженията, съдействаща със специализирани s-фактори с тесен обхват – хипотеза плодотворна, макар и методологично спорна, защото със статистическа корелация цели да обясни причинна връзка, и неслучайно един съществен аргумент на противниците на g-фактора е допускането, че зад привидната независимост на s-факторите стои неголям подбор и взаимни влияния на авторите на тестовете или общ социокултурен контекст. Същевременно и днешните невропсихологични изследвания дават индикации за наличие на организмична, а това я прави с уговорки и наследствена, характеристика на IQ – идея, която може би не е достигнала все още времето си. Много по-очевидни някак са плуралистичните модели, даващи и днес добри практически резултати, базирани впрочем също на солидна статистика. Хронологично пръв и достатъчно репрезентативен е този на Л.Търнстоун, при който корелациите по двойки на тестовите отговори в матрица по тестова батерия дава основания за извеждане на 7-компонентен векторен модел от „латентни фактори“: вербално разбиране, вербална лекота, индуктивно разсъждение, пространствени представи, числови операции, асоциативна памет и перцептивна скорост. Този емпиричен вектор в теоретично въведения от Гилфорд (на базата на бихейвиористката концепция за тристепенния механизъм „стимул-латентна операция-реакция“) модел става многокомпонентна 3-мерна матрица с измерения: „съдържания“ по модалността на информацията (символно, семантично, слухово, зрително, поведенческо), „операции“ по психични процеси (познание, памет, дивергентна продукция, конвергентна продукция, оценка) и „продукти“ по формата, в която информацията се обработва (елементи, класове, отношения, системи, трансформации, изводи) – модел, невероятно богат в евристично отношение, може би именно поради сложността си, макар и парадигмално ограничен. Затова пък тримерният модел на Айзенк е доста по-опростен и същевременно по-тясно свързан с първоначалната идея

за g-фактора и с идеята за „домените на дейността” на Гарднър: трите размерности стават съответно „тестови материал” (вербален, пространствен, числов), „качество” (скорост, воля, критичност) и „операции” (възприятие, мислене, памет). Йерархичните модели, обединяващи двете хипотези, днес имат най-широко приложение:

– Моделът на Р. Кетъл поставя на най-високото равнище общата интелигентност – g-фактора, който от своя страна се проявява чрез два подфактора: флуидна и кристализирала способности, като флуидният f-интелект се определя от третичните асоциативни зони в кортекса и задава скоростта на решаване на нови абстрактни проблеми и перцептивни задачи за намиране отношения между обекти (функционално донякъде се припокрива с g-фактора от модела на Спийрмън), а кристализираният с-интелект е съвкупността от знания и интелектуални навици, придобити в хода на културизацията и специализацията на личността, корелирайки с вербално-образователния интелект по модела на Върнън. На по-ниско равнище стоят парциални r-фактори, определени от развитието на сензорните и моторните зони – например факторът „визуализация”. На най-ниското стъпало са s-факторите („операции”), които са придобитите навици за решаване на определени задачи. Всъщност пръв Кетъл обръща толкова голямо внимание на кристализирания интелект, идея ползотворна най-малкото поради факта, че при онтологичната инволюция той в значителна степен се запазва и изпълнява компенсираща роля.

– Моделът на Ф. Върнън поставя на върха на пирамидата g-фактора, на по-ниско ниво той се проявява чрез „вербално-образователен”, манифестиран от своя страна чрез вербални и аритметични субфактори, и „практико-механичен”, който се проявява посредством механико-информационни, пространствени и мануални субфактори. Този модел заляга в съвременните варианти на теста Станфорд-Бине, прогресивните матрици на Рейвън и невербалния тест на Р. Кетъл. Новото в модела с особено значение е вниманието към практическите способности – което ще залегне и в разработките на Стърнбърг и Албрехт, това е първа мисъл, че има нужда да се търси интелект и в техническата практика отвъд академичните способности.

– Моделът на Керъл от 1990-те години, основан на емпиричен факторен анализ и заедно с това моделиране на обработката на

информацията, е най-широко приет от научната общност. И в него на върха на йерархията се поставя g-факторът, който се реализира чрез по-ниското ниво, „широките способности”: флуиден и кристализирал интелект, учене, памет, лекота на формиране на идеи, зрительно възприятие, слухово възприятие, скорост на реакция, скорост на точен отговор. Най-ниското равнище се заема от тесните конкретни способности (като скоростта на разсъждаване, правописа и т.н.).

– Най-богат от йерархичните модели и съвсем съвременен е Триархичният модел на Стърнбърг, свързващ интелигентността IQ с три аспекта: **взаимодействието с външния свят** (с избора между адаптирането към съществуващата среда, акомодацията – оформяне на средата според изискванията на личността, или търсенето на нова среда), **организирането на опита на личността** (като автоматично изпълнение на познати задачи или полагане на волеви усилия за решаване на непознати) и **организирането на вътрешния ѝ свят**, преработването на информация чрез съвместно функциониране на изпълнение, усвояване на познания и метапознания – планиране, самонаблюдение и самооценка на решението. Практическото поле на IQ Стърнбърг позиционира като решаване на аналитични (абстрактно-академични), паметови (възпроизвеждане на опит и знания), практически (конкретни) и творчески (нови, нестереотипни) проблеми – донякъде от равнището на „домените” на дейността по Х. Гарднър, концептуализирани в множествени „фокуси на интелигентност”: метакогнитивна, когнитивна, мотивационна и бихейвиорално-практическа. Новото е специалното внимание и на мотивацията (макар моделът да е когнитивистки), и на творческите и на практическите задачи извън обхвата на академичните IQ-тестове. (Впрочем, Стърнбърг се изявява като водещ специалист не само в теоретичните разработки по проблемите на интелигентността, но и в практическите приложения на тези разработки в обучението, което увенчава цената на приноса му с авторитета на практическата утвърденост).

Интересни нови идеи в лоното на когнитивистката парадигма, изследващи познавателното функциониране, са Интегралният подход на Акерман (търсещ по изключително изчистен и опростен начин индивидуалните различия в проявите на интелекта в 4 източника): широта на декларативните познания, широта на процедурните умения,

обем на работната памет и скорост на преработка, но опосредствани от **качествата на личността и външните фактори, влияещи на актуалното и състояние** (нещо съвършено новаторско!) а също Теорията за компонентите и умствените процеси, според която компонентите на IQ се идентифицират в типовете задачи, решавани в традиционните тестове, като се елементализират процесите и се изследват – включително и неврофизиологично, всички стъпки, точността и времената на реакциите при всяка стъпка, например: кодиране на термини – извличане на взаимоотношения – картографиране на отношения – прилагане на извлечените отношения към нови ситуации. Новото в резултатите на изследователската програма е в откриването на важността на ролята на метапознавателните процеси при вземане на решения (любопитно е, че по-интелигентните тествирани отделят повече време за кодиране на термините, защото им е нужно повече глобално планиране, което пък предпазва от грешки).

Дотук всички разгледани модели се отнасяха до вариации на „класическия”, „интелектуално-рационалния” IQ с всички допълнения, дебати и социални аргументи против използването му. Именно с цел да се трансцендират тези аргументи многократно цитираният по-горе Гарднър задава революционния въпрос: а защо да има само интелектуална интелигентност, дали тя не е една от проявите на цял спектър от човешки адаптивни способности, вариращи с различна сила и комбиниращи се по уникален начин според биологичните, епигенетичните и културизиращите фактори на индивидуалния опит? Очевидно е, че тогава на тестово оценяване ще се поддават само някои от тези способности, при това всяка трябва да се оценява в конкретен контекст, в позната на изследвания културална роля, адекватна на възрастта и социалната среда на изследвания, като :

- се разграничават способностите на изследваното лице от предпочитанията му към определени стимули

- оценката се основава на наблюдавани действителни умения от лица, познаващи дейността и лица, познаващи индивида

- непременно се използват комплементарни подходи с разнообразен адекватен стимулен материал

- има се предвид, че човекът е организъм с набор от краен брой уникално съчетани способности, всяка от тях е относително автономна, завършена ролева характеристика, ценена и приета от

социалната му среда и интелигентността му поради това не подлежи на практическа или морална оценка.

Теория емпирична, отворена за допълване, недопускаща абсолютизиране, признаваща идеите на Стърнбърг за практическата интелигентност и контекста на тестването, на Олсън – че интелигентността е способност да се използва определено изразно средство, на Пъркинс – че подлежи на овладяване (сиреч автоматично намалява стойността на въпроса за съотношението унаследяване – социална среда), на Грино и Лейв – че е ситуационна и се развива чрез наблюдаване на другите, а не е застинала, следваща човека умствена способност. При това съответната интелигентност (по-скоро – индивидуално проявеният набор от интелигентности) трябва да се разграничава съществено от конкретна дейност или дисциплина, интерес (мотивиращ дейността независимо от уменията или резултатите), когнитивен стил (общ подход за неограничен кръг дейности, в които може да се прилага индивидуалната способност) и „домен на биопсихичния потенциал“, като последният се дефинира като ограничен кръг от дейности в една култура, обединени от специфични когнитивни операции, символна система, активности и нива на експертност; при това дадена интелигентност може да бъде приложена с различен успех в различни домени. Самият набор от интелигентности се разграничава чрез следните критерии:

- ясно отграничима сърцевинна операция и възможност за специфично символно обозначаване
- доказателства от експериментални психологически и корелационни психометрични изследвания – там, където е възможно
- история на индивидуалното развитие до достигане на зряло ниво
- еволюционна достоверност и очертана еволюционна история
- възможност за идентифициране при мозъчно увреждане – наличие на функционален биологичен субстрат, не непременно локализиран в една област на мозъка
- съществуване на акцентирани гранични случаи

Аргументирани са критиките към теорията от Неттелбек и Янг, изказващи съмнение в модулното действие на ума, предпоставящо теорията, и на Стърнбърг: че всъщност само в разбирането на резултата от интегрираното действие на индивидуалните способ-

ности има практически смисъл. Може би много по-съществена критика обаче би могла да дойде от другаде – да се атакува нежеланието на създателя на модела да се отчитат мотивационните и по-скоро в частност моралните аспекти на човешката ефективност по две съществени причини: първо, ако като критерий за наличие на определен вид интелигентност отчитаме наличието на индивидуална история на развитието на способността, образно казано, от опити през чирак до майстор, това предполага възможността за развитие на съответната способност, а мотивацията е иманентна на психическото развитие; второ, моралността е иманентна на всяка човешка дейност, макар и да присъства неявно и като характеристика „от втори порядък”, защото искаме ефективност за дейност, призната като обществена ценност, толкова съществена, че да има и еволюционно значение, а не просто приумица – именно според Гарднър.

Спектърът на представените от Гарднър интелигентности включва:

1. Свързани пряко с рационални операции (и в резултат – най-търсени и оценявани в училище при индустриалната цивилизация).

1.1. Лингвистична – разбиране и чувствителност към правилата на езика (говорим или писмен); способност да се изучават роден и чужд език; наличие на значително лексикално богатство; способност за използване на езика за конкретни цели.

1.2. Логико-математическа – способност за логическо анализиране на проблеми (с анализ, сравняване, обобщаване, класифициране, синтез, аналогии); способност за извършване на абстрактни, в частност – математически – операции; усет за разглеждане на проблеми с научни методи – свързване с емпирични факти, дедукция, индукция.

2. Свързани с практиката и изкуството.

2.1. Натуралистична – умение за сравняване с прототипи, идентифициране на природни обекти, установяване на връзки и таксономизация.

2.2. Пространствена – възможност да се познават, манипулират и използват големи открити пространства и малки пространствени обекти.

2.3. Телесно-кинестетична – потенциалът на личността да използва тялото си в движения за решаване на проблеми, създаване на продукти и изразяване.

2.4. Музикална – умение за оценяване, изпълнение, композиране на музикални модели (Гарднър изтъква, че структурата и е близка до тази на лингвистичната).

3. Персонални интелигентности (Гарднър предлага и алтернатива – да се разглежда емоционалният аспект на всяка от интелигентностите, без да се отделят следващите два нови типа. Това има логика в светлината на когнитивисткия подход, защото емоцията е вид познавателна активност, аташирана към всички ментални дейности, но не е „обработвано съдържание“, а обособяването на отделна емоционална надареност предполага, че при другите видове няма емоционален елемент. Именно в този акцент се отличават следващите приноси: на Голмън и на Албрехт!)

3.1. Интерперсонална (социална) – способност да се разбират намеренията и желанията на другите, да се работи ефективно с други хора чрез успешно манипулиране, да се установява лична връзка, да се достига до съвместни решения, да се организират и ръководят групи от хора (по-ранна, възникнала при социализацията на човешкото общество).

3.2. Интраперсонална – способност на личността да се разбира в афективен план и да моделира адекватно на това поведението си (късна, затова и трудно диференцируема, но важна за решаване на ключови проблеми).

3.3. Екзистенциална интелигентност – въведена е в по-късните работи на автора с уговорката, че е спорна, като способност на индивида да определя своето място по отношение на космичното, да се ангажира с основни въпроси на битието, формулирани трансцендентно, да организира живота си съгласно виждането си (също еволюционно късна и рядко срещана, важна адаптивна роля – особено в динамична и сложна среда). Едновременно с въвеждането ѝ поради вероятността да се обвърже с конкретни религиозни вярвания, отчитайки също, че харизмата на религиозния лидер е чисто социален или лингвистичен феномен и евентуалното обвързване на конструкта с елементи на морала, креативността, темперамента, характера, което се счита от Гарднър за методологически недопустимо – авторът отхвърля идеята за религиозна интелигентност (с това малко прибързано смесва присъщите за религията екзистенциално-рационално, морално-мистично и митологично-фантазно преживявания) и само дискутира

дефиниране и на отделна духовна интелигентност като възможност за осмисляне на феномени извън физическите ни възприятия и логическите възможности, ориентиране в смисъла на съществуването и постигане на хармонично жизнено състояние. Точно нежеланието „да се работи с характера”, сиреч – с мотивационната сфера, и трансцендентността, „извън физическите ни възприятия и логическите възможности”, са най-силните аргументи на Гарднър да не приеме духовната интелигентност, още по-малко – религиозната. Очевидно причината е в избраната парадигма и, както ще се покаже по-долу, извън нея може ползотворно да се дефинира и такъв конструкт. С този отказ обаче извън ползрението остава един ясен, често виждан в практиката феномен, наричан – качеството „мъдрост”. Един дискуссионен въпрос е и пълнотата на спектъра, предложен от автора, защото прави впечатление известно отстъпление от принципа за дефиниране на съответната интелигентност като релевантна на даден домен, определен именно чрез организмичните особености на човека и изричната уговорка, че не става дума за професии или научни дисциплини (въсъщност най-инвенционната идея на автора, защото разсича като Горзиев възел безплодния спор за първичността на способностите и вродеността на интелекта, поставяйки по естествен начин биологичното – което понякога е в прости перцептивни възможности, а понякога – в комплицирани комплекси – в социално-дейностен контекст). В този смисъл къде е например човешката способност да се разпознават миризми, да се готви добре, да се правят парфюми: дали не можем да говорим и за „олфакторно-вкусова” интелигентност, имайки предвид и еволюционното значение, което би имала, и клиничните данни? Способността за рисуване – точно толкова важна, колкото и за създаване на музика – Гарднър „замита” в пространствената интелигентност, но по предварително проучване сред студенти, преподаватели и випускници на художествени училища се установи, че въсъщност усещането за цвят и естетичното му използване са доста индивидуално разграничими като изискване за добра работа от пространственото организиране на фигурите – тоест, дори в една тясна професионална област като изобразителното изкуство вероятно има поне два домена със съответния тип интелект – можем да говорим и за отделна „цветова” интелигентност встрани от пространствената. Още по-сложно става

в сферата на словесното творчество: със сигурност способността да се проследява дадена фабула – характерна за един увлекателно пишещ белетрист, е много по-тясно свързана със способността на историка, изследващ хода на социален феномен, с тази на следователя, с работата на проследяващия сражението воин и дори с тази на ловеца, който по следите на животното се ориентира как се е движило то (дейности с безспорни еволюционни функции), от способността да се разграничават граматически нюанси – ето идея за формулиране и на „фабулно-историческа“ интелигентност. Още по-различно е поетичното творчество със сложните изисквания за синтез на идеи, езикови образи, метафори, сходно, според Е. Касирер, с митотворчеството, което пък присъства в религиозното осмисляне на света, със специфичната „мито-логична рефлексия“, която присъства в ежедневието на човека много по-силно, отколкото си даваме сметка: защо тогава да не потърсим и „поетично-митологична“ интелигентност?

С отправна точка Гарднъровата изследователска програма, но със смяна на парадигмата, в последните години са дефинирани четири нови конструкта, които могат да се разглеждат като обекти от феномена на множеството интелигентности, но имат своята специфика и отграничаването им съвсем не е самоцелно, затова и вместо „интраперсонална интелигентност“ се използва терминът „емоционална“ – EQ, вместо „интерперсонална“ – „социална“ – SQ, разграничена от още една подобна, но нетъждествена, със свои собствени специфика и функции – „културалната“ CQ, вместо „екзистенциална“ – „духовна“ GQ.

Концептуализацията на емоционалната интелигентност започва от Майер и Саловей с изтъкването на специфични способности у личността за:

– пасивно, отбягващо съжденията внимание на личността към собствените чувства

– опит за промяна на емоционалното състояние чрез признаване наличието на неприятна емоция, съзнателно потискане на емоциите и активно търсене на положителни емоции

а самата EQ включва: самоосъзнатост на собствените емоции, управление и контрол над емоциите, умение за самостоятелно мотивиране като мобилизация за постигане на цел посредством контрол над импулсивността и работа в състояние на „емоционален поток“,

емпатия (сиреч, емоционалната интелигентност е свързана със социалната, донякъде е нейно *conditio sine qua non*).

Преоткриването на емоцията като специфична форма на извънрационална рефлексия за стандартна и стереотипна оценка на ситуацията (освен ролята ѝ в мотивационната сфера) се дължи и на позадълбоченото посредством съвременните технически средства разбиране на мозъчните механизми: двете връзки на таламуса – с амигдалата от лимбичната система, осигуряваща незабавна реакция при екстрени ситуации, разпознавани като свързани със силни емоции (мощен еволюционен механизъм за оцеляване и просперитет), и с неокортикалните темпорални зони, даваща възможност за по-широка оценка и корекция на изразяването на емоциите – по същество това са две отделни рефлексивни функции, съществуващи с рационалния анализ. Според Л. Брадър дори емпатията се дължи на пряка връзка на кортексните емоционални зони с амигдалата, а Р. Левинсън говори за емпатийно хармонизиране на физиологичните състояния на партньорите, което би включвало освен нервната още и хуморалната регулация, нещо, което К. Албрехт образно нарича „мислене с всяка клетка“.

По модела на Д. Голмън EQ може да се отчита по следните качества:

– емоционална осъзнатост (добро разпознаване и назоваване на собствените емоции и способност за разбиране причините им – с второто се отива една стъпка след идеята на Саловей, а първото дава интересна асоциация с изискването на Гарднър за наличие на отделен тип интелигентност да се използват медицински случаи на увреждания, при които дадените личностни качества липсват или са акцентирани – има описани точно такива случаи на хора, които не могат да назоват емоциите си).

– управление на емоциите: устойчивост на фрустрация, управление на гнева, избягване на излишни конфликти, агресивно и самоагресивно поведение, преодоляване на социалната тревожност и самотата и създаване на положителни чувства към себе си или към групата

– продуктивно приложение на емоциите с промяна на баланса от импулсивност към отговорност и засилено внимание към конкретна задача

– емпатия и способност за изслушване, наблюдаване поведението, възприемане гледната точка и чувствителност към чувствата на другите

– умело самоутвърждаване в общуването

– управление на взаимоотношенията чрез разбирането и анализирането им, разрешаване на конфликти и проблеми във връзките, просоциалност, сътрудничество, загриженост, топлота, демократичност в отношенията

Очевидно така дефинираната EQ е свързана и с другите два конструкта от този дял на спектъра: социалната и културалната интелигентност. Интересно е, че още в 1920-те Торндайк говори за специфично качество „далновидност в междуличностните отношения“, а Г. Олпорт – за „социален дар, обезпечаващ гладкостта в отношенията, а не дълбочината на разбиране“; по същество бестселърите на Д.Карнеги и Р.Чалдини са наръчници по развитие на социалната интелигентност. Има разработен още през 1950-те стимулен инвентар на Ведек и после скала на Гилфорд за „познаване на поведенческата информация“. Реално идеята за конструкта „социална интелигентност“ е в интерперсоналната интелигентност по Гарднър. SQ, концептуализирана от К. Албрехт, репрезентативен (до голяма степен интеракционистки) 5-факторен модел, включващ способности на личността за:

1. Осъзнаване на ситуацията чрез разпознаване на „културните и холограми“

– преценка на разнородните гледни точки

– познаване на социалните правила и фоновите модели на поведение – да се разбират другите чрез „преживяване на ситуацията“ в реда контекст (проксемичен, мотивационен, семантичен – скритите езикови модели) – споделен смисъл – поведение.

2. Присъствие – начинът, по който чрез външност, настроение, поведение, реч, личността изисква вниманието на другите върху себе си в спектъра от неприязън през безлично присъствие до харизма в съответствие с взаимно-очакваните норми на поведение (емоционално самопознаване, предварително предугаждане за очакванията, съобразяване с правилата, или, когато е важно – и самостоятелно моделиране на правила на отношенията).

3. Автентичност, асертивност – да останеш верен на себе си в прямота и уважение към другите, с комбиниране на човечност, умение за изразяване, но и настойчивост. Това е начин да се преодолее опасността от социално хамелеонство, която например донякъде предполага подходът на Д. Карнеги.

4. Яснота – умение за изразяване по интригуващ, но и еднозначен за другите начин. Това изисква лично адресиране при общуването, способност за наблюдаване на собствените речеве модели и речевите модели на другите, за осъзнаване на дълбоките речеве феномени, при това не само на вербалната реч, но и на прозоидните и жестомимичните съставляващи на речта, способност за избягване на речеве патологии (агресия и двойни посления, двусмисленост) и „хеликоптерен език“ (умело движение на речта в диапазона от ролеви до реален език, умение за следване на фабула, неочакваност и хумор, използване на метафори и аналогии).

5. Емпатичност като съчетаване на когнитивна способност да се разбират другите и умения да се предугаждат желанията им, умение „да разбереш с разума на другия, но да прецениш със своите чувства“

Емпатията е пряката връзка на социалната интелигентност с духовната интелигентност, за която ще стане дума по-долу.

Културалната интелигентност, CQ, е съвсем нов конструкт, описан от Ливърмор в „Разликите в културната интелигентност“ в 2001г., дефиниран от Ърли и Анг като „възможност на индивида да функционира ефективно в културно различни ситуации“ като отговор на практически важния в среда на реална глобализация въпрос „Защо някои хора процъфтяват в социокултурно различна среда, а други – не?“ За създаването на CQ има достатъчно обществени потребности: наличие на многобройни антропологични изследвания, обучения на лица в различна среда, глобално предприемачество, социална работа с емигранти и военни операции. CQ се дефинира (очевидно под влияние на триархичния модел на Стърнбърг) с 4-компонентна структура:

– метакогнитивна – самоконтрол при придобиване на културни знания и планиране усвояването на чужди културни модели, самонаблюдение при това и ревизия на собствените ментални процеси в контакт с чужда култура

– когнитивна – индивидуално познание на културните модели. Това е знанието за нормите, условностите и практиките, разбиране на приликите и различията, знания за базисните структури на културните стойности, за социолингвистичните, икономическите и юридическите особености на дадена страна или общност

– мотивационна – умение за насочване на енергията, търпение и емоционален самоконтрол в непозната културна среда, висока увереност в успеха си в межкултурното взаимодействие – а това енергетизира и прледните две компоненти

– поведенческа – индивидуалните възможности на ниво „действие“ по отношение на културните ситуации като домен на човешка дейност, способност за използване на подходящи вербални и невербални изразни средства и адекватни репертоари от поведения

Поради големия социален интерес за този конструкт има създаден валидизиран измерителен инвентар CQS от 20 итема (4 за метакогнитивната, 6 за когнитивната, 5 за мотивационната и 5 за поведенческата компоненти), проведени са корелационни проучвания спрямо Big 5 Personality Test, съпоставителни проучвания с IQ и EQ (оказва се, че IQ предсказва и вътренационалното, и международното изпълнение, EQ предсказва само вътренационалното, а CQ – само международното изпълнение на дейности); има проучвания на връзките между компонентите на CQ и ефективността в международните дейности и между CQ и контекстуалните фактори на средата, връзката с лидерството и груповата работа в хетерогенни групи.

Концептуализирането на последния конструкт, на който ще се спрем, „духовната интелигентност“, става в един по същество трансперсоналистки модел на Д. Зохар и И. Маршал отчасти и като отговор на възраженията на Гарднър и разширяването на неговия конструкт „екзистенциална интелигентност“ с нови функции и аргументация. Биопсихични аргументи за въвеждането му е наличието според авторите на специфичен третичен процес по терминологията на Фройд, зададени на „обединяващ център“, Selbst по Юнг, който биологично става чрез скоро открити синхронизиращи, интегриращи материала на първичния и вторичния процеси в мозъчната дейност нервни осцилации (под въпрос е доколко този нервен механизъм е релевантен на задачите, с които го натоварва моделът), както и откриването на специфично „място на религиозността“ в темпоралния мозъчен дял.

Иначе духовната интелигентност са дефинира като способност за намиране значение и стойност на преживяването, по-широк и смислен контекст, възможност за морално осъзнаване на ограниченията, оттам – и смекчаване на правилата чрез състрадание, но и с верен усет за предела на компромиса, промяна на рамките им и така постигане свобода на творчество, ясни представи за неосъществени възможности и осъзнаване на въпроса не как да се търси справяне със ситуация, а дали изобщо да се остава в нея. Търси се връзка с темперамента, като се установява предразположение за този вид интелигентност у хората с шизоидни черти и едновременно с морала и мотивацията, като оригинално идеята на Р. Кетъл за личностните черти като съгласуващи поведението ментални същности и посоченият от него „религиозен мотив” се съчетава с личностната типология на Холанд, извеждайки духовната потребност като способност на личността да обединява основните мотиви от типологията и да се развива при това. Интересен от социалнопсихологическа гледна точка анализът на връзката между типа общество и преобладаващият начин на мислене в него – условно наречени от авторите „атомистично-ньютонови” и „асоциативни”, като се изтъква, че в асоциативните общества духовната интелигентност се цени (например в Индия се приписват аналогични качества на браминската каста), а в атомистичните има обществена потребност от нея. Оценяването на индивида по този конструкт се прави по „пътеки” по основните позитивни мотивационни качества по Холанд: дълг, грижовност, разбиране, лична трансформация, братство-свързване, служене, като критерии за оценка са високата степен на самопознание и отговорността пред вътрешната мотивация, способността чрез спонтанност да се превъзмогват или използват трудностите и да се поема отговорност за живота, неконформизъм, оригиналност, независимост, нежелание да се вреди пряко или косвено, интелигентно отношение към ограничеността на личното битие, интелигентно отношение към религията. Особено внимание моделът отделя на мъдростта като компетентност по въпросите за смисъла на живота и удовлетворението от него вследствие на индивидуален и социален опит.

Интересен нов поглед върху проблематиката, който може да изиграе роля на отправен пункт за нови разработки, дава Карл Албрехт в „Практическата интелигентност”, където, с претенцията

да покаже нов тип, практическа интелигентност (по Стърнбърг) – като 6-ти вид по Гарднър (останалите групира в абстрактно-символична, социална, емоционална, естетична, кинестетична), всъщност показва нов модус на функционирането на другите в нормалния живот. Теоретична отправна точка е идеята на Газанига, Пинкър и Чомски, че мозъкът работи като напълно равноправни модули, без отделен изпълнителен, а обяснителният модул обяснява поведението, което всъщност възниква от безсъзнателни импулси, *post factum*, като ценностите са обяснение, а не причина за поведение. Албрехт разглежда 4 димензионни оси на интегрирана рефлексия:

– диапазон на „бивергентното мислене“ – интегриране на дивергентно и конвергентно мислене и правилно намиране повратната точка между тях, правилно организиране на индивидите за групово решаване на проблеми с добро познаване на изпълнителните роли, отбягване на групово решение обаче, използване на брейнсторминг

– диапазон от интуиция – интегриране на абстрактно-символното и конкретно-сензорното мислене, на визионерство и действеност, прилагане на метафори и мисловно картиране

– диапазон на „интулогичното мислене“ – интегриране на серийно-логичното (от една стъпка към друга) и холистично-интуитивното („всичко – изведнъж“, предсъзнателно) мислене; разпознаване на стиловете мислене (дясноконкретно, лявоконкретно, дясноабстрактно, лявоабстрактно) и социалното им прилагане. Под „дясноконкретно“ се разбира интуитивно, ориентирано към лични отношения и впечатления, конкретен опит и неприязън към детайлите; под „лявоконкретно“ – логично, с числа и факти, с прецизност към детайлите и ясно търсене на крайния резултат; под „дясноабстрактно“ – игра с глобални концепции и теоретични знания и пренебрежение към подробностите; под „лявоабстрактно“ – теоретично, системно мислене с търсене на абстрактни идеи и на причинно-следствени връзки

– диапазон на „висцерационалното мислене“ – интегриране на рационални и емоционални методи на обработка на информация, автоматично оценяване, рационализация за преодоляване на когнитивния дисонанс, самомотивиране, решаване на проблеми в разгръщащ се според проблема, а не по предварителна схема, процес.

Като критерии за наличие на практическа интелигентност Карл Албрехт изтъква 4 ментални умения:

– ментална флексибилност: любопитство, поемане на риск, способност да се изменяш от опита си, елиминиране на „архаичното“ – в натрапени готови схеми – мислене и да се мисли динамично, отказ от спорене, смелост да се каже „не знам“, „сбърках“, „смених си съзнанието“, стремеж за придвижване от симплексно (с прости мнения, отричащи чуждите) през дуплексно (с черно-бели оценки), и мултиплексно (с толеранс към нюансите, релативността и многообразието) към омниплексно мислене (забавление от многообразието и въодушевление от парадоксите)

– афирмативност – поддържане на идеи и мисли, които водят с по-голяма вероятност да положителен резултат, подбиране на хора, с които се чувстваме здравословно, избягване на „отровно“ поведение и негативни вътрешни нагласи, но и „откриване на мръсотия“ в мотивите на другите, действителен алтруизъм, използване на медитации и позитивни визуализации за подобряване на състоянието

– семантична яснота: да се казва ясно и разбираемо това, което се мисли, но да се мисли ясно и убеждаващо другите, без спор, да се споделя общ смисъл, да се разграничават компонентите на речевите послания; да се казва предварително „Да!“, а не да се отрича веднага идеята на другия без осмисляне; да се избягват бланкетиранието (считане на дадено мнение за общовалидно), атрибутирането, агресията, сарказмът, неправомерните обобщения, догматизмът, дихотомията

– „оценяване на идеи“ – както улавяне на собствените идеи навреме, така и даване шанс на идеите на другия, мислене в метафори и образи, запомняне на вълнуващи неща, поддържане многовариантност в мисленето, оценяване на идея чрез преглед на всички позитивни, интересни и негативни аспекти; нагласа за използване на „логически инкубатор“ за решаване на проблем – „приготовление“ – „потопяне в мисловен покой“ – „озарение“.

Този кратък преглед на моделите на интелигентността е поучителен пример за това, как една малка практическа идея – да припомним: с тестване да се измери дали детето е готово за училище – се превръща при наличие на обществено внимание, професионална настойчивост и творческата свобода да се надмогват установените парадигми, фактически в цял дял от науката, при това с възможности да въздейства мощно върху психологическата, педагогическата и организационната практика. Но умно, не прибръзано.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Стаменкова, Н.** Психологически измервания. Враца: ПСИДО, 2008. // **Stamenkova, N.** Psihologicheski izmervaniya. Vraca: PSIDO, 2008.
2. **Йонкова, Кр.** Дебати върху моделите на човешкото поведение. Т. II. „Дебатът между рационализма и мистицизма“. В. Търново: ИВИС, 2011. // **Yonkova, Kr.** Debati varhu modelite na choveshkoto povedenie. T. II „Debatat mezhdu ratsionalizma i mistitsizma“. V. Tarnovo: IVIS, 2011.
3. **Стърнбърг, Р.** Когнитивна психология. София: Изток-запад, 2012. // **Starnbarg, R.** Kognitivna psihologiya. Sofia: Iztok-zapad, 2012.
4. **Стърнбърг, Р., У. Уилямс.** Педагогическа психология. София: Изток-запад, 2014. // **Starnbarg, R., Uilyams, U.** Pedagogicheska psihologiya. Sofia: Iztok-zapad, 2014.
5. **Гарднър, Х.** Множеството интелигентности – нови хоризонти в теорията и практиката. София: Изток-запад, 2014. // **Gardnar, H.** Mnozhestvoto inteligentnosti – novi horizonti v teoriyata i praktikata. Sofia: Iztok-zapad, 2014.
6. **Гарднър, Х.** Нова теория за множествената интелигентност на 21 век. София: Сиела, 2004. // **Gardnar, H.** Nova teoriya za mnozhestvenata inteligentnost na 21 vek. Sofia: Siela, 2004.
7. **Зохар, Д., Иън Маршал.** Духовна интелигентност. София: КИБЕА, 2003. // **Zohar, D., Marshal, I.** Duhovna inteligentnost. Sofia: KIBEА, 2003.
8. **Голман, Д.** Емоционалната интелигентност. София: Изток-запад, 2011. // **Golman, D.** Emotsionalnata inteligentnost. Sofia: Iztok-zapad, 2011.
9. **Albrecht, K.** Practical Intelligence – the Art and Science of common sense, Jossey-Bass, 2007.
10. **Ang.** Cultural Intelligence Scale. Management and Organization review, 2007.